

Trauma och krig i en judisk värld

av Olof Santesson

TITEL:

Sista tåget till Moskva. Två väninnor, två öden, en judisk familjehistoria

FÖRFATTARE:

René Nyberg

FÖRLAG:

Nord Print Ab, 2019



RENÉ NYBERG VAR elev i Tyska skolan i Helsingfors och i tidiga tonåren när han först fick veta att mamma Fanny var judinna. Det var inget man hade talat om i familjen. Det långa tigandet var knappast framtvingat av någon allmänt utbredd antisemitism. Vid den här tiden, kring skiftet 1959/60, var den blygsamma judiska närvaron i Finland föga ifrågasatt – ganska typiskt för Norden. Det rörde sig om tvåhundra familjer, inte ens två tusen invånare. Skälet till tystnaden var ett annat: ett familjedrama tjuugo år tidigare.

Meier Tokatzier hade reagerat på det mest förfärliga sätt, när hans dotter gifte sig med en icke-jude. Han skickade polisen på henne med en brottsanmälan om att hon försnillat pengar ur kassan i familjens konfektionsaffär. Hon greps på Stockholmsbåten i Åbo hamn innan bröllopsresan hade börjat och forslades tillbaka till familjehemmet. Det blev upptakten på en rättsaffär under Finlands ödesår 1940/41, där det i stället för det obefogade stöldåtalet mot dottern kom att handla om ett åtal mot fadern för frihetsberövande som avgjordes först i Högsta domstolen. Men hon trakasserades, fick överrabbinen och synagogan emot sig. Brytningen var total,

flertalet familjemedlemmar betraktade dottern som död.

Kapitlet om det traumatiska skeendet har författaren gett rubriken ”Ett hedersmord i 1930-talets Helsingfors”. Händelsen satte inte djupa spår i ett krigande folks medvetande. Men den ger ett annat perspektiv på den europeiska minoriteters kultur och den utsatthet som utmynnade i Förintelsen av judar och Hitlertysklands alla andra massmord. Bland i andra världskriget indragna länder finner vi i Finland den enda judiska gemenskap som klarade sig intakt.

Helt oproblematiskt kan det ändå inte ens efteråt ha varit att uppmärksammas som jude. När diplomaten Max Jakobson inte fick sovjetiskt stöd som kandidat till generalsekreterarposten i FN kom frågan om dennes judiska börd ryktesvägen upp, även om annat var avgörande för Kremls ställningstagande. Själv råkade René Nyberg läsa en gång i Moskva läsa dåvarande finske ambassadörens notering om honom: ”intressant fall, modern är judisk, men han har gått i Tyska skolan”.

Son till den förskjutna mamman och pappa tyngdlyftaren, som blev ordförande i

det finska tyngdlyftarförbundet, hade den unge René växt upp fri från påträngande religiösa band.

1971 inledde han en karriär inom utrikesministeriet som kröntes med posterna som ambassadör i Moskva och Berlin. Sedan 1995 hör han i vår akademi till den krets av mer än trettio kallade utländska ledamöter som ska bidra till att höja blickarna från den svenska akademiska ankdammen; utfallet har väl sedan inte motsvarat någondera partens förväntningar. Desto angelägnare att ta del av René Nybergs upptäckter från en svunnen värld.

Det hela startade för hans del med pappans spontana initiativ att 1957 besöka Riga och där träffa mammans kusin och hennes man, de två nära anförvanter som sommaren 1941 med sista tåget till Moskva hade undkommit förintelsen av mer än nittio procent av stadens 95 000 judar (nära femton gånger fler än i det dåtida Sverige). Sammanträffandet med en släkting från väst fyllde plötsligt parets tillvaro med helt nya vyer och impulser – med återverkningar på förbindelserna också i den trygga finländska tillvaro.

Ur de kontakter som nu återuppstod utvecklar René Nyberg sin förmåga att ta till sig vittnesmålen från dem som överlevde, tränga in i och greppa hela den judiska miljö vars betingelser gick under i andra världskriget. Stort material har han hämtat ur Alexandr Solzjenitsyns sista verk, *Tvåhundra år till sammans (1795–1995)*.

Bakgrunden var denna. Inom tsardömet gränser fanns efter Polens slutliga delning hälften av världens judar i vad som kallats ”världens största judestat”; vid krigsutbrottet 1914 var de fem miljoner, över ytterligare två härskade Österrike-Ungern. Vid sidan av dem som levde i armod fanns de många som klarade sig bra, skaffade sig utbildning och under skiftande förhållanden blev öm-

som förföljda och en viktig tillgång för först tsarens Ryssland och därpå bolsjevikväldet.

Några sökte äventyret. Från vitryska Orsja i det judiska bosättningsområdet (”Pale of settlement”) ”utvandrade”, så snart det blev möjligt, vid tiden för förra sekelskiftet sex bröder och en syster Tokatzier; två av dem och systemen till St Petersburg, två till Riga, en till Helsingfors (Meier), alltså alla inom ryska riket utom en som tog sig till USA. De mötte framgång och anpassade sig till socioekonomiska skillnader, framför allt i Lettland.

Där fanns ett starkt tyskt inflytande inom överheten, som gett judarna deras tyskpräglade språkkultur men inte skulle lämna positiva minnen hos vare sig letter eller ryssar som sökt sig till rikets ekonomiskt utvecklade delar. Efter revolutionsåret 1905, med skövade egendomar och nedbrända herresäten, följde den tsariska ordningsmaktens brutala framfart och under första världskriget var området ett härjat slagfält. På ett sent stadium drömde kejsar Vilhelm II om ett baltiskt hertigdöme med det tyska ridderskapet som kärna samtidigt som finländarna efter sitt inbördeskrig kallade på Friedrich Karl från Hessen som kung, fast genom det tyska nederlaget förgäves. Det är sådant som i Sverige bara någon enstaka specialist har ett hum om.

Rysslands spirande industrialisering mot slutet av tsardömet hade hursomhelst skapat utrymme för företagsamma judiska undersåtar. Enligt Karl Marx var kapitalismen ”judendomen i dess naknaste form”. Med Rigajudarna i centrum tecknar boken tillvaron för de välbesuttna i trion små baltiska stater som efter Finland trätt fram ur de europeiska imperiernas virvlande sönderfall. Finländarna bärgade sin demokrati. De andra gled under mellankrigstidens till sist osäkra villkor in i nationalistiskt-auktoritära system: Estland under Konstantin Päts, Lettland un-

der Karlis Ulmanis, Litauen under Antanas Smetona.

Med Ulmanis maktövertagande följde större antisemitism eller, annorlunda uttryckt, ökad judefobi i Riga; som judiskt centrum näst efter det Vilnius Napoleon tycks ha kallat "Nordens Jerusalem". I vad mån Abram Tokatsiers familj kände sig utsatt framgår inte. Ändå, man hade "ett gott liv". Dit skickades Fanny för att i hägnet av en stor familj "hitta en bra judisk man" som det ju fanns för få av i Helsingfors. Det var där hon blev nära vän med kusinen Mascha. Och mannen hon fann var Maschas tynglyftarbröders kollega från Helsingfors, den garanterat icke judiske Bruno Nyberg.

Det var en tid av framväxande sionism. Familjen, och Mascha tycks ha lockats lite av Zeev (Vladimir) Jabotinskis militanta variant. Dock: marken började darra. Balternas självständighetstid var utmätt. Att se hur de 1939–40 försökte undkomma stormen är, skriver René Nyberg, "plågsamt". Till skillnad från Finland, som använde sina magra resurser till väpnat motvärn när kriget kom, snarast kapplöpte de sårbara grannstaterna vid Östersjöns kant om att ta sig in under Moskvas förmenta skydd, allt annat hellre än Hitler. Med Barbarossa, det tyska anfallet midsommaren 1941, försvann dock varje illusion om baltisk räddning. För judarna som blivit kvar – förintelsen.

De två i familjen Tukatsier som överlevde, genom att under totalt kaos lyckas borda sista tåget ut ur Riga före tyskarnas inmarsch, var just Mascha och hennes make, violinisten Josef Jungman – de som visar sig höra till bokens huvudpersoner. Till sist hamnade de som flyktingar på kolchoser i Kazakstan och ett strävsamt liv för dessa borgerliga judar. Men de upplevde hur det den nazistiska segervågen byttes i sin motsats. I kölvattnet på den hösten 1944 segrande Röda armén kom de tillbaka till Riga och, faktiskt, den

gamla familjevåningen. Där föddes 1945 dottern Lena, Renés sysling eller, som han skriver, småkusin.

Jobb fick föräldrarna. Åren gick, Stalin och skräcken försvann. Men livet i Riga var inte lätt, den stora våningen beordrades de dela med andra familjer, och när kommunistpartiet ställde krav på Josefs inträde i den rätta läran tog den temperamentsfulla Mascha initiativet till att försöka flytta sin familj till det nya landet, Israel. I den första tillåtna vågen av rysk utvandring 1971, det stora flertalet till Israel, kom Jungmans med. Arbetstillfällena fann de också, men för Josef blev hebreiskan svår, och det varma Levanten var inte rätt plats. Slutet blev att Mascha istället satte in sina krafter på att skaffa dem medborgarskap i Västtyskland. Än en gång erinras man hur det i många efterkrigsfall det var kvinnorna som klarade utsatta situationer bäst.

Hur komplicerat det var att till sist åstadkomma en uppgörelse mellan Västtyskland och Israel om ett krigsskadedånd har vi säkert glömt. Det fick bli kompensation för den tyska skulden till Förintelsen (obs bara i väst, DDR ansåg sig inte ha något att sona) men ingen "gottgörelse". René Nyberg utreder noga inte minst hur man till slut kunde ge s k folktyskar samma rättigheter som rikstyskar. Mascha och Josef kunde sluta sina dagar som västtyska medborgare i Västberlin, i det Berlin där han hade fått delar av sin utbildning och återfann gamla vänner.

Den som fyllt i detaljer om sina föräldrar och det judiska livet är Lena med sina levande berättelser för författaren/småkusinen. Utan henne skulle det inte blivit någon bok, skriver han. Upptäckten av en ytterligare småkusin, poeten Alexandr Kusner, Joseph Brodskys vän och like som poet, har uppenbart glatt René Nyberg. Hans stil, i svensk översättning, är annars behärskad, allt annat än en egotripp. Vad han kanske star-

kast markerar är sitt förhållande till Israel som ”det enda demokratiska och öppna samhället i Mellanöstern”. Angela Merkels konstaterande, att Israels säkerhet är en del av Tysklands nationella intressen, ”har en klangbotten” också hos honom.

René Nyberg anser att arbetet med boken har ökat hans medvetenhet om mammans judiska bakgrund. Samtidigt: många år i Sovjetunionen och Ryssland väckte hans intresse för den lutherska traditionens betydelse för Finland. Han uppskattar den finska evangeliskt-lutherska kyrkans försök att skapa kontakter med den ryska ortodoxa kyrkan. Men, lite oväntat kommer en bekännelse. ”Mina år i Ryssland förstärkte min lutherska kulturidentitet”. Skulle idag någon rikssvensk tillstå något sådant? Men, säger en i dessa frågor bevandrad kamrat, något kanske för närvarande är på gång inom lutherdomen. Måhända det.

Det finns hursomhelst kunskapslyft i boken också om annat, t ex hur pappa Bruno med gamla kontakter till president Kekkonen verkade för riksidrottens samarbete med AIF, den finska arbetarrörelsen länge oförsonligt stridbara särorganisation. Den delen av berättelsen påminner om vilka svårigheter

som också Finland genom historien haft på vägen till det säkra välfärdssamhälle vi nu anser oss kunna dela väpnad säkerhet med.

Värdefullast är att i vår tidskrift få ett bidrag som berör den europeisk judenhetens grymma öde. Det är sällsynt, men vår akademi har inte varit ensam om att mest uppfatta andra världskriget som traditionell militär historia utan att uppmärksamma dess karaktär och brutalisering. Att finna en annan balans har tagit tid för historiker. Så sent som i Nationalencyklopedins referensbok *Andra världskriget* (2004) behandlas Förintelsen och dess följder som endast en av fjorton temaartiklar, med lika mycket utrymme som till exempel ”Underhållning i krigets skugga” och ”Bombkriget mot Tyskland”.

Femton år senare viktas det ändå annorlunda. I allt detta som hände i vårt grannskap, för vidgad kunskap om människor och länder som varit delar av det väldiga Ryssland, om de mördade och de överlevande som vunnit friheten, är René Nyberg en säker vägledare. Akademien mår bra av hans inlevelse och erfarenheter.

Recensenten är ledamot av KKrVA.